

KIRH – kwestionariusz do badania kolektywizmu i indywidualizmu równościowego oraz hierarchicznego

Krystyna Adamska*

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

Sylwiusz Retowski

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

Roman Konarski

Instytut Psychologii, Uniwersytet Gdański

KIRH – A QUESTIONNAIRE TO MEASURE VERTICAL AND HORIZONTAL COLLECTIVISM AND INDIVIDUALISM

The horizontal and vertical distinction within individualism and collectivism is used by other researches as a theoretical framework to predict differences in values, interests, self-enhancement and modes of communication. The objective of the study was to develop and test, the Polish version of the measure which was based on the original INDCOL scale (Triandis, 1995). The research was carried out in four separate studies ($n_1 = 196$; $n_2 = 321$; $n_3 = 229$; $n_4 = 53$). An exploratory factor analysis was used in the first study; a confirmatory factor analysis was used in the second and third study. The hypothesized four-factor model is confirmed on the 39-item questionnaire. Correlational research based on the universal value method of Schwarz which was conducted as a fourth study confirmed, the validity of presumed vertical and horizontal distinction of collectivism and individualism. The distinction makes possible precise estimation of the behavioral, cognitive, and emotional consequences of two social orientations.

WPROWADZENIE

Stosunek jednostki do grupy oraz do zobowiązań, jakie wynikają z uczestnictwa w grupie od dawna jest przedmiotem zainteresowania nauk społecznych. Wyraża się w formowaniu relacji z przedstawicielami własnej grupy, które mogą mieć charakter krótkotrwały – indywidualizm, bądź też stanowią silną, długotrwałą więź – kolektywizm (Durkheim, cyt. za Oyserman, Coon, Kimmelmeier, 2002; Reykowski, 1992; Tonnies, 1988; Wesołowski, 1999). Rozkwit badań nad indywidualizmem i kolektywizmem

zaczął Hofstede (2000) wskazując na związki kultury z funkcjonowaniem w organizacji. Tym samym indywidualizm i kolektywizm stały się pojęciami opisującymi różnice kulturowe. Przyjmując jednak argumentację Schwartz (1994) bardziej jest uzasadniony pogląd, że przedstawiciele danego społeczeństwa wykazują skłonność do kierowania się zarówno wartościami kolektywistycznymi jak i indywidualistycznymi, chociaż na poziomie charakterystyki całego społeczeństwa można ujawnić tendencję do wyboru określonej grupy wartości. Wartości pełnią funkcje kryteriów wyznaczających sposoby działania oraz ocenę tych działań. Autor charakteryzuje dziesięć typów wartości zdefiniowanych przez cele, które prowadzą do ich realizacji.

* Korespondencję dotyczącą artykułu można kierować na adres: Krystyna Adamska, Instytut Psychologii Uniwersytet Gdański, ul. Pomorska 68, 80-343 Gdańsk. psyka@univ.gda.pl

Są one powszechnie znane ludziom, niezależnie od tego, w jakiej żyją kulturze (Brzozowski, 2002). Typy wartości to: siła, osiągnięcia, hedonizm, stymulacja, kierowanie sobą, uniwersalizm, życzliwość, tradycja, przystosowanie, bezpieczeństwo.

W badaniach nad indywidualizmem i kolektywizmem w ciągu ostatnich dwudziestu lat wyraźnie zaznacza się tendencja do traktowania indywidualizmu i kolektywizmu jako konstruktów wskazujących na różnice między jednostkami. Zarówno różnice międzykulturowe jak i międzyosobnicze, do jakich odnosi się indywidualizm i kolektywizm, są istotne dla badaczy między innymi ze względu na założenie, iż indywidualizm jest właściwy zindustrializowanym społeczeństwom zachodnim, a w znacznie mniejszym stopniu zaznacza się w bardziej tradycyjnych krajach rozwijających się. Wolność osobista, znaczenie wyborów indywidualnych i samoaktualizacja przyczyniają się do aktywności jednostek i tym samym decydują o możliwości rozwoju ekonomicznego danego kraju oraz tworzenia struktur społecznych o charakterze demokratycznym (Gawlikowski i wsp., 1999).

Istotną część badań nad indywidualizmem i kolektywizmem koncentruje się na ich sile przewidywania emocjonalnych i poznawczych konsekwencji dla funkcjonowania jednostki. Różnicom światopoglądowym przypisuje się różnice w zakresie a) tworzenia i podtrzymywania obrazu własnej osoby – koncepcji ja, b) sposobów zachowania poczucia własnej wartości i sensu podejmowanych działań, c) stylów atrybucji oraz d) nawiązywania i utrzymywania kontaktów z przedstawicielami grupy własnej i obcej (Oyserman i wsp., *op. cit.*). Ze względu na złożoność zjawisk psychologicznych odnoszących się do indywidualizmu i kolektywizmu, Triandis uznaje (1995), iż istnieje wiele ich różnych rodzajów, zatem ich definiowanie powinno przebiegać na wzór podziałów dokonywanych w zoologii, gdzie każda gromada jest określana przez pewną kombinację właściwości definicyjnych, a gatunki wyróżniane ze względu na kilka dodatkowych właściwości. Podstawowe właściwości to sposób definiowania własnego ja, prymat celów, typ relacji, waga postaw i norm w regulacji zachowań oraz rodzaj stosunków społecznych.

INDYWIDUALIZM I KOLEKTYWIZM – WŁAŚCIWOŚCI DEFINICYJNE

Indywidualizm i kolektywizm stanowią dwa odrębne wymiary (Triandis, Bontempo, Villareal, Asai, Lucka, 1988; Traindis, McCusker, Hui, 1990; Trian-

dis, 1993; Reykowski, Smoleńska, 1993; Adamska, 1997; Realo i wsp., 2002), a nie jak tradycyjnie sądzono (Hofstede, 2000; Popper, 1993; Waterman, 1981) przeciwstawne krańce tego samego wymiaru, który można opisać jako stosunek do członków grupy własnej i obcej (silne różnicowanie-słabe różnicowanie). Orientacja indywidualistyczna i kolektywistyczna, współistniejące w umyśle każdego człowieka, oznaczają pewną zgeneralizowaną tendencję do postrzegania, wartościowania, odczuwania i reagowania na rzeczywistość społeczną.

Pierwsza z ich właściwości definicyjnych to sposób definiowania własnego ja, który związany jest ze znaczeniem innych osób w formułowaniu koncepcji siebie (Traindis, 1989; Rhee, Uleman, Roman, Lee, 1995; Singelis, 1995; Singelis, Brown, 1995; Singelis, Sharkey, 1995; Singelis, Bond, Sharkey, Lai, 1999) i można go ująć w postaci dwóch koncepcji: ja współzależnego i ja niezależnego. Stanowią one część schematu służącego ocenie, organizacji oraz regulacji własnych doświadczeń i działań (Markus i Wurf, 1987; Markus i Kitayama, 1991). Prymat celów odnosi się do wagi, jaka jest przypisywana celom własnym oraz celom grupy (Yamaguchi, 1994). Jednostki poświęcają czasowo swoje własne cele, realizując cele grupy, jeśli spodziewają się nagród w odległej perspektywie czasowej lub oczekują wystąpienia jakiejś formy kary, na przykład wykluczenia z grupy. Nagroda za spełnianie swoich obowiązków względem grupy wyraża się pośrednio aprobatą grupy i wsparciem społecznym. „[...] kolektyw jest odpowiedzialny za jednostkę, ale jednostka jest odpowiedzialna za dobro kolektywu i poszczególnych jej członków. Wynika stąd nakaz moralny poświęcania się dla innych i dla dobra kolektywu. [...] ujęcie indywidualistyczne implikuje zasadę, iż każdy odpowiada sam za siebie, podczas gdy ujęcie kolektywistyczne zakłada zasadę współodpowiedzialności” (Reykowski, 1990).

Indywidualizm i kolektywizm może być także charakteryzowany poprzez typ relacji utrzymywanych z innymi ludźmi. Clark (Clark, 1984, 1985; Clark, Powell, Mills, 1986; Clark, Powell, Oullette, Milberg, 1987) wyróżnia odpowiednio relacje wymiany i relacje komunalne. Różnicują je reguły przekazywania korzyści (reguły dawania i brania). W relacjach komunalnych ludzie czują się zobowiązani do troski o czyjeś dobro. Przekazują korzyści w reakcji na potrzeby lub by zadowolić innych. Otrzymywanie korzyści nie uruchamia zobowiązania do zwrotu porównywalnych korzyści w nieodległym czasie. Odwrotnie jest w relacjach wymiany, gdzie uczestnicy przekazując korzyści

oczekują na otrzymanie korzyści o porównywalnej wartości, a kiedy coś otrzymują, czują się zobowiązani do odwdzięczenia się tym samym. Zgodnie z normami wymiany, ludzie powinni być nagradzani proporcjonalnie do wkładu za wykonane zadanie. Natomiast normy komunalne wskazują na konieczność uwzględniania potrzeb.

Orientacja indywidualistyczna i kolektywistyczna zróżnicowane są ponadto ze względu na wagę postaw i norm w regulacji społecznych zachowań. Szerzej wymiar ten można opisać jako przeciwstawienie postaw, przekonań, emocji i preferencji, normom i rolom społecznym (Bierbfauer, Meyer, Wolfradt, 1994; Suh, Diener, Oishi, Triandis, 1998). Stosunki równościowe i hierarchiczne są uznawane przez Triandisa i Gelfanda (1998) za kolejną istotną właściwość indywidualizmu i kolektywizmu, decydującą o specyficznym ich charakterze.

STOSUNKI RÓWNOŚCIOWE I HIERARCHICZNE

Współżycie z innymi ludźmi nakłada na jednostki ograniczenia, które formalizują się w strukturach społecznych. Wyznaczają one działania członków i ograniczają swobodę ich wyboru, zwiększając przewidywalność zachowań. Im wyższa władza, tym ograniczenia mniejsze w sensie swobody wyboru celów, jak i środków służących ich realizacji (Bauman, 1996). Struktury społeczne wymuszające większą możliwość działania jednych kosztem drugich określamy jako hierarchiczne. W ramach struktur egalitarnych zakładana jest równość osób względem praw i obowiązków. Takie nauki empiryczne jak socjologia, czy psychologia społeczna stawiają pytanie, w jakich sytuacjach różnie ulokowani w społecznej strukturze jej członkowie skłaniają się do myślenia w sposób zgodny lub nie z postulatami zakorzenionymi w idei równości (Boksański i wsp., 1998). Akceptacja porządku społecznego w postaci jednej z dwóch wymienionych struktur, wykazywana przez członków danego społeczeństwa to przekonanie o zasadności bądź stosunków równościowych, bądź hierarchicznych. Stosunek do zjawiska nierówności między ludźmi Hofstede (2000) nazywa dystansem władzy. Określenie to zapożyczył od Muldera (1976, cyt. za Hofstede, 2000) i oryginalnie oznaczało przestrzeń emocjonalną oddzielającą podwładnych od przełożonych. Większa przestrzeń emocjonalna (stosunki hierarchiczne) wyraża się zmianą zachowania w zależności od pozycji w hierarchii społecznej osoby, z którą jest się w kontakcie. I odwrotnie mała przestrzeń emocjonalna (stosunki równościowe) oznacza równe traktowanie osób niezależnie od ich pozycji społecznej.

Sposób traktowania relacji w rodzinie ma zasadniczy wpływ na kształtowanie w dzieciach nastawienia na stosunki równościowe bądź hierarchiczne. Relacje pomiędzy dorosłymi a dziećmi, uzależnionymi od nich na wiele sposobów, są z natury asymetryczne. Nieporównywalne są ich możliwości względem wzajemnej kontroli. Władza jest tu podzielona nierówno. Stopień w jakim rodzice będą tę asymetryczność wzmacniać, starając się wymusić bezwarunkowe posłuszeństwo lub osłabić poprzez nacisk na jak najszybsze usamodzielnienie się dziecka (Kagitcibasi, 1994; Skarżyńska, 1990) zadecyduje o wpływie statusu na relacje w życiu dorosłym. Będzie on wyrażał się między innymi okazywaniem szacunku i uległości ze względów czysto formalnych (Gesteland, 2000). Zachowania w rodzinie powielane są w relacji nauczyciel-uczeń, przełożony-podwładny, władza-obywatel wyrażając bądź to potrzebę podporządkowania, bądź też równości (Triandis, 1995).

Hierarchiczny i równościowy charakter stosunków wskazuje na określony rodzaj indywidualizmu i kolektywizmu (Hwang i wsp., 2003). Żadnego z nich nie można uznać za najlepszy, każdy bowiem jest funkcjonalny dla innej sytuacji. Pierwszy: IR (indywidualizm równościowy) charakteryzuje osoby skoncentrowane na realizacji własnych interesów i wykazujące potrzebę bycia unikalnymi, jednak nie poprzez uzyskiwanie wysokiego statusu. Jednostki tego typu realizują własne cele, odrzucając ograniczenia, jakie nakłada na nie grupa. Osoby, którym można przypisać wysoki IH (indywidualizm hierarchiczny), potrzebę unikalności realizują poprzez współzawodnictwo, co może zaowocować twórczością i zaangażowaniem dużego wysiłku w realizację zadań. KR – kolektywizm równościowy odnosi się do ludzi, którzy spostrzegają duże podobieństwo pomiędzy sobą a innymi. Szczególną wagę przypisują wspólnym z innymi celom i wzajemnej zależności, ale niełatwo przychodzi im podporządkowanie się autorytetom. W przypadku KH (kolektywizmu hierarchicznego) mamy do czynienia z osobami, których działanie przyczynia się do realizacji wspólnego dobra tak, że efekt poczynił całej grupy jest większy niż suma działań poszczególnych jej członków. Osoby tego typu są gotowe do realizacji skrajnie nie akceptowalnych oczekiwań przywódców, jeśli tylko mają one na celu dobro całej grupy. Podkreślają znaczenie integralności grupy, a ich gotowości do poświęcania własnych celów na rzecz celów grupy towarzyszy nastawienie na współzawodnictwo międzygrupowe.

BADANIA DWÓCH POSTACI INDYWIDUALIZMU I KOLEKTYWIZMU

Singelis i Triandis (1995; Triandis, 1995) stworzyli narzędzie do diagnozowania postaw – skala IND-COL – odnoszących się do hierarchicznej i równościowej postaci indywidualizmu i kolektywizmu i przetestowali ją w Stanach Zjednoczonych i Hawajach na studentach pierwszych lat studiów. Alternatywny sposób pomiaru – zaproponowany przez Triandisa (1995) – oparty jest o krótkie scenariusze (wraz z czterema możliwościami reagowania w danej sytuacji). Badania Triandisa i Gelfanda (1998), wykorzystujące podejście wielu cech – wielu metod, dostarczyło potwierdzenia dla trafności zbieżnej i różnicowej dwóch miar badanych konstruktów: postaw i scenariuszy. Autorzy wskazali na związki pomiędzy IR, IH, KR, KH a wyróżnionymi składnikami indywidualizmu (współzawodnictwo, dystans emocjonalny, hedonizm, samowystarczalność) i kolektywizmu (spójność rodziny, współzależność, społecznienie). Analiza regresji pomiaru postaw ujawniła, iż wyniki IH w największym stopniu dały się przewidzieć przez współzawodnictwo i hedonizm, RI przez samowystarczalność, hierarchiczny kolektywizm przez spójność rodziny i społecznienie, a RK przez współzależność i społecznienie.

Kolejne badanie, którego celem było określenie trafności narzędzia badania postaw zostało przeprowadzone przez Soh i Leong (2002) w Singapurze oraz w Stanach Zjednoczonych. Wykorzystując konfirmacyjną analizę czynnikową (CFA) stwierdzono (z wyłączeniem jednej pozycji) satysfakcjonującą czteroczynnikową strukturę, potwierdzoną różnicami kulturowymi pomiędzy próbą amerykańską – znacząco wyższe wyniki w IR oraz próbą z Singapuru – znacząco wyższe wyniki w KH. Autorzy podkreślają jednak, iż operacjonalizacja wymiaru stosunków równościowych – hierarchicznych jest mniej dokładna niż zakładano. Wniosek ten był wynikiem analizy regresji i analiz korelacyjnych jakie przeprowadzono celem określenia trafności różnicowej i zbieżnej w obu próbach. Badanie związków pomiędzy KR, KH, IR, IH, a 10 typami wartości Schwartza oraz sześcioma typami interesów Hollanda, wykazały, iż teoretyczne założenia dotyczące znaczenia poszczególnych konstruktów nie w pełni zostały potwierdzone.

Sens różnicowania kultur indywidualistycznych na równościowe i hierarchiczne został potwierdzony w badaniach Nelson i Shavitt (2002). Przeprowadzone w dwóch indywidualistycznych kulturach badania z wykorzystaniem metody jakościowej i ilościowej wykazały, iż reprezentanci Dani i Stanów

Zjednoczonych kładą odmienny nacisk na wartość, jaką są własne osiągnięcia. Osiągnięcia rozumiane jako sukces osobisty będący wynikiem kompetencji (Schwartz, 1992, cyt. za Nelson, Shavitt, *op. cit*) mogą pozostawać w sprzeczności z uwzględnianiem interesów innych ludzi i wywoływać napięcie, określane jako uniwersalny konflikt wartości (Schwartz, 1990).

W częściowo ustrukturyzowanych wywiadach (zadawano pytania: „co powoduje, że jesteś szczęśliwy?”, „co masz nadzieję robić za dziesięć lat”), podanych ocenie sędziów kompetentnych celem wyłonienia kategorii opisowych, badani Amerykanie znacznie częściej wskazywali osiągnięcia jako istotną dla siebie wartość. Podobne wyniki uzyskano przy zastosowaniu metody Schwartza porządkowania wartości według ważności, z uwzględnieniem dwóch obszarów wartości: własne sprawstwo oraz uniwersalizm, które są przeciwstawne i pierwszy z nich odnosi się do dbałości o własne interesy, wyraża w dążeniu do sukcesu i dominacji nad innymi, drugi zaś obszar związany jest z akceptacją równego statusu innych ludzi i troski o ich dobrostan. Indywidualizm i kolektywizm równościowy i hierarchiczny były natomiast mierzone z użyciem scenariuszy do badania kulturowej orientacji Triandisa.

W badaniach międzykulturowych Kurman i Sriman (2002) wykazali, iż tendencja do samokrytycyzmu ma miejsce tylko w tych kulturach, które ograniczają rozwój unikalnego ja i ma to związek z kolektywizmem hierarchicznym, wzmacniającym skromność. Kulturowe podkreślanie tej wartości wyraża się w społecznych naciskach na nieujawnianie własnych sukcesów. Zjawisko to nie występuje w przypadku kolektywizmu równościowego, gdzie normy grupowe nie narzucają członkom grupy konieczności znacznego ograniczania swojej wolności, rezygnacji z własnych celów i aspiracji lecz raczej stawiają wymóg realizacji indywidualnych zamierzeń w ramach danej społeczności.

BADANIA WŁASNE

Podstawowym celem badań było skonstruowanie polskiego narzędzia pomiarowego, w oparciu o koncepcję Singelisa i Triandisa (1995), która nie stanowiłaby wiernej kopii narzędzia przez niego skonstruowanego. Analiza treściowa oryginalnych pozycji kwestionariusza w wersji amerykańskiej pozwoliła na przyjęcie wniosku, że z powodów różnic kulturowych lepszym rozwiązaniem będzie dokonanie rekonstrukcji kwestionariusza zamiast jego transkrypcji. Zamierzeniem było więc stworze-

nie narzędzia, w którym wykorzystane zostaną pozycje testu zaproponowane przez Triandisa, jednak dosyć swobodnie podchodzono do oryginalnych, anglojęzycznych treści pozycji oraz zaproponowano znaczącą ilość własnych pozycji, które zdaniem sędziów kompetentnych dobrze mierzyły wymiary zaproponowane przez autora. Nowe pozycje wygenerowane zostały przez grupę psychologów w oparciu o definicje poszczególnych wymiarów. Z punktu widzenia metodologicznego, nasz kwestionariusz jest raczej parafrazą kwestionariusza Triandisa niż dokładną jego transkrypcją (Brzeziński, 1996).

Nasze badanie zostało przeprowadzone w czterech niezależnych etapach:

1) Wstępne badanie diagnozujące trafność czynnikową kwestionariusza przy pomocy eksploracyjnej analizy czynnikowej (próba A, $n = 196$) dotyczyło eksperymentalnej wersji narzędzia (wersja 0), składającego się z 65 pytań, uzyskanych poprzez tłumaczenie oryginalnych pozycji anglojęzycznych oraz zaproponowanych przez zespół badaczy. Przewidywana struktura czynnikowa miała składać się z dwóch typów kolektywizmu (równościowy i hierarchiczny) oraz dwóch typów indywidualizmu (podział jak wyżej). Do analizy czynnikowej eksperymentalnej wersji skali kolektywizmu – indywidualizmu hierarchicznego i równościowego zastosowano rotację Oblimin, zakładając korelacje pomiędzy czterema wyłonionymi czynnikami. W rezultacie wykonanych analiz, znacząca część pozycji (21) została wykluczona z dalszych badań, poprawiono także błędy stylistyczne wybranych pozycji. Zgodnie z zaleceniami metodologicznymi (Gorsuch, 1983; Joreskog i in., 1999) jedynie w badaniu wstępnym zdecydowano się na zastosowanie eksploracyjnej analizy czynnikowej, w następnych dwóch etapach konsekwentnie używano analizy confirmacyjnej.

2) Badanie testujące własności psychometryczne kwestionariusza oraz dopasowanie jego struktury czynnikowej do modelu teoretycznego za pomocą confirmacyjnej analizy czynnikowej (próba B, $n = 321$) dotyczyło zredukowanej wersji narzędzia (wersja 1a), składającego się z 44 pytań. Wyniki były zadowalające, tzn. wskaźnik RSMEA wynosił .064, wskaźniki GFI oraz AGFI przekraczały .7, a wielkość wskaźników λ -x dla niektórych pytań sugerowała, że zredukowanie modelu o kilka pozycji może poprawić stopień dopasowania do postulowanego modelu czynnikowego. Confirmacyjną analizę czynnikową przeprowadzono za pomocą programu Lisrel 8.14 (Jóreskog, Sörbom, 1995). Testowano modele ze skorelowanymi zmiennymi latentnymi, wykorzystując macierz kowariancji

pozycji testowych, gdyż takie rozwiązanie wydaje się najbardziej poprawne metodologicznie (Cudeck, 1989).

3) Walidacja ostatecznej wersji kwestionariusza (dopasowanie czteroczynnikowego modelu teoretycznego do danych empirycznych). Badanie to (próba C, $n = 229$) opierało się na ostatecznej wersji narzędzia (wersja 1b), składającej się z 39 pytań. W przeprowadzonej analizie confirmacyjnej ponownie testowano modele ze skorelowanymi zmiennymi latentnymi, wykorzystując macierz kowariancji pozycji testowych.

4) Badanie trafności teoretycznej – korelacji czterech wymiarów kwestionariusza KIRH ze skalą wartości Schwartz (próba D, $n = 53$).

Pierwsze trzy badane próby (A, B, C) składały się ze studentów oraz osób pracujących, o co najmniej średnim poziomie wykształcenia. Próba D składała się wyłącznie z osób pracujących zawodowo, słuchaczach studiów podyplomowych Uniwersytetu Gdańskiego. W dalszej części artykułu ograniczymy się głównie do podania ostatecznych wyników konstrukcji narzędzia i sprawdzenia trafności, a więc wyników uzyskanych w trzecim i w czwartym etapie naszych badań.

Podstawowe własności psychometryczne kwestionariusza KIRH

Jak ilustrują to dane zawarte w Tabeli 1 wskaźnik χ^2 jest najmniejszy dla wariantu czteroczynnikowego. Porównanie modelu czteroczynnikowego z każdym z trzech pozostałych rozwiązań dwuczynnikowych wykazuje, że uzyskane dane są lepiej dopasowane do postulowanego teoretycznego modelu czteroczynnikowego niż do modelu dwuczynnikowego – kolektywizm/indywidualizm ($\Delta\chi^2 = 109.04$; $\Delta df = 5$, $p < .001$), do modelu dwuczynnikowego – hierarchiczność/równość ($\Delta\chi^2 = 563.82$; $\Delta df = 5$, $p < .001$) oraz do jednoczynnikowego ($\Delta\chi^2 = 608.90$; $\Delta df = 6$, $p < .001$). Tak więc testowane alternatywne dwa modele dwuczynnikowe oraz jeden jednoczynnikowy, chociaż prostsze, wykazują statystycznie istotny spadek w dopasowaniu do analizowanych danych. Spośród rozpatrywanych czterech wariantów – model czteroczynnikowy ma również lepsze wskaźniki RMSEA (*Root Mean Square Error of Approximation*), dla których norma wynosi poniżej .05, ale wartości do .08 są dopuszczalne (Cudeck, Browne, 1993). Pozostałe wskaźniki, tj. GFI (*Goodness of Fit*) oraz AGFI (*Adjusted Goodness of Fit*) są porównywalne dla rozwiązania czteroczynnikowego jak i dwuczynnikowego (kolektywizm – indywidualizm), nieznaczne różnice, jakie się pojawiają,

Tabela 1

Wskaźniki dopasowania kwestionariusza KIRH do modelu teoretycznego przy czterech wybranych opcjach – wyniki trzeciego etapu badań wykonanego na próbie C

Model	X ² (df)	X ² /df	RMSEA	GFI	AGFI	Δ X ²	Δ df
4 czynniki: – KH – IH – IR – KR	1388.06 (696)	1.99	.066	.76	.73	–	–
2 czynniki: – kolektywizm – indywidualizm	1496.98 (701)	2.14	.071	.74	.71	109.04*	5
2 czynniki: – hierarchiczność – równość	1951.88 (701)	2.78	.088	.63	.59	563.82*	5
1 czynnik	1996.98 (702)	2.84	.116	.61	.57	608.90*	6

Oznaczenia: **p* < .001

Tabela 2

Porównanie wskaźników dla polskiej wersji kwestionariusza oraz kwestionariusza zaproponowanego przez Singelisa i Triandisa (1995)

Model	X ² (df)	X ² /df	RMSEA	GFI	AGFI
USA	898.88 (458)	1.96	Brak danych	.79	.75
Polska – Próba C	1388.06 (696)	1.99	.066	.76	.73

Oznaczenia: **p* < .001

Tabela 3

Wskaźniki rzetelności (alfa – Cronbacha) kwestionariusza KIRH uzyskane w dwóch badaniach na polskiej populacji na tle porównawczym wyników osiągniętych przez Singelisa i Triandisa (1995)

	KH	IH	IR	KR
Singels i in. (1995)	.68	.74	.67	.74
Polska – próba B	.70	.75	.67	.67
Polska – Próba C	.73	.78	.71	.72

Tabela 4

Ładunki czynnikowe (całkowicie standaryzowane lambda – X) poszczególnych pozycji w ostatecznej wersji kwestionariusza (Próba C)

KH (10 pozycji)		IH (9 pozycji)		IR (9 pozycji)		KR (11 pozycji)	
pozycja	λ	pozycja	λ	pozycja	λ	pozycja	λ
1	.36	6	.46	2	.38	7	.44
4	.52	8	.50	3	.53	10	.61
5	.46	13	.58	11	.31	12	.36
9	.36	16	.57	19	.43	14	.60
15	.53	24	.52	20	.38	17	.48
21	.57	26	.46	23	.44	18	.26
28	.46	27	.63	33	.56	22	.34
31	.51	30	.58	35	.60	25	.28
34	.44	38	.49	36	.59	29	.65
37	.37					32	.30
						39	.67

zawsze są jednak korzystniejsze dla wariantu czteroczynnikowego (tzn. wskaźniki mają wyższe wartości). Warto jednocześnie zauważyć, że wskaźnik będący ilorzem χ^2 przez ilość stopni swobody, jedynie w przypadku rozwiązania czteroczynnikowego nie przekracza wartości 2, która jest uważana za dopuszczalną granicę. Zebrane w Tabeli 2 dane porównawcze dla amerykańskiej wersji skali przekonują, że zarówno polska jak i amerykańska wersja charakteryzuje się podobnymi wskaźnikami dopasowania do modelu teoretycznego (patrz Tabela 2).

Jak ilustrują to dane zawarte w Tabeli 3 dotyczące rzetelności, współczynniki *alfa* – Cronbacha czterech podskal kwestionariusza KIRH, chociaż niewysokie, wykazują stabilność w dwóch niezależnych etapach badania, a jednocześnie nie odbiegają poziomem od oryginalnej metody opracowanej przez Singelisa i Triandisa (1995). Wysokość ładunków czynnikowych w poszczególnych pytaniach dla finalnej wersji kwestionariusza wydaje się zadowalająca (patrz Tabela 4). Wszystkie współczynniki *lambda-x* (*Completely Standardized Solution*) okazały się istotne na poziomie ($p < .001$).

Zebrane w 3 etapie badań dane wskazują, że pomiędzy wymiarami Kwestionariusza KIRH występują dwukrotnie znaczące interkorelacje (patrz Tabela 5). Pozytywne korelacje pomiędzy dwoma formami kolektywizmu oraz pomiędzy dwoma formami indywidualizmu są istotne i przekraczają .5. Oznacza to, że około 25% wariacji obydwu skal można uznać za wspólną. Nie wydaje się więc, aby wysokość tych związków podważała celowość podziału na dwa typy kolektywizmu i indywidualizmu. Istotne, chociaż wyraźnie słabsze korelacje ujemne pojawiają się również pomiędzy kolektywizmem hierarchicznym oraz dwoma typami indywidualizmu. Zwraca uwagę fakt, że nie występują pozytywne związki pomiędzy dwoma skalami mierzącymi „hierarchiczność” w wydaniu kolektywnym i indywidualnym ($r = -.20$) oraz dwoma skalami mierzącymi „równość” w wydaniu kolektywnym i indywidualnym ($r = -.08$). Potwierdzają się zatem dane uzyskane z confirmacyjnej anali-

Tabela 5
Interkorelacje czterech wymiarów Kwestionariusza KIRH (Próba C)

	KH	IH	IR	KR
KH				
IH	-.20**			
IR	-.19**	.55***		
KR	.52***	-.09	-.08	

Oznaczenia: * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

Tabela 6
Charakterystyka statystyczna czterech podskal skonstruowanej metody (Próba C)

	Średnia	Odch. stand.	Wskaźniki skośności	Kurtoza
KH	41.43	9.24	-.01	-.34
IH	42.47	9.93	-.41	-.30
IR	44.79	8.64	-.23	-.81
KR	58.98	8.80	-.72	.79

zy czynnikowej o bardzo słabym dopasowaniu do danych alternatywnego modelu dwuczynnikowego (hierarchiczność, równość). Warto wspomnieć, że na żadnym z czterech wymiarów nie zanotowano istotnych różnic pomiędzy kobietami i mężczyznami. Podstawowe dane dotyczące charakterystyki 4 podskal zawiera Tabela 6. Informacje o sposobie odpowiadania oraz przykłady pytań z poszczególnych skal zawiera załącznik.

Badanie trafności teoretycznej kwestionariusza KIRH

W celu zbadania trafności teoretycznej skal KIRH zastosowaliśmy skalę wartości Schwartza, która naszym zdaniem powinna dobrze określać podobieństwa i różnice pomiędzy poszczególnymi typami kolektywizmu i indywidualizmu. Jak ilustruje to Tabela 7, na poziomie elementarnych wartości, porangowanych wedle poziomu skorelowania z poszczególnym rodzajem kolektywizmu i indywidualizmu występuje znaczące zróżnicowanie. Zgodnie z oczekiwaniami, z wymiarem IH najsilniej koreluje silna pozycja społeczna, zaś z wymiarem IR – niezależność. W przypadku dwóch typów kolektywistycznych różnice są bardziej subtelne, w obydwu przypadkach najsilniejszym korelatem jest szacunek dla tradycji, jednak na poziomie niższej rangi korelatów pojawiają się istotne różnice. Wartościami znaczącymi są sprawiedliwość społeczna i uprzejmość dla KR, oraz szacunek dla rodziców i starszych oraz brak niezależności dla KH. Taka specyfika korelacji dwóch typów kolektywizmu, zgodna jest z założeniami teoretycznymi.

Do podobnej konkluzji prowadzi analiza wyników korelacji pomiędzy czterema wymiarami KIRH, a dziesięcioma podstawowymi wartościami Schwartza (patrz Tabela 8). W przypadku wymiaru IH, najsilniejszym korelatem okazuje się być siła, zaś w przypadku wymiaru IR – własne sprawstwo. Z kolei obydwu typy kolektywizmu, chociaż posia-

Tabela 7

Cztery wymiary kwestionariusza KIRH, a wartości Schwartza na poziomie elementarnym (pięć wybranych wartości najsilniej korelujących z poszczególnymi wymiarami) – Próba D

Ranga wartości	KH	IH	IR	KR
1	szacunek dla tradycji (.56)	silna pozycja społeczna (.45)	niezależność (.45)	szacunek dla tradycji (.54)
2	szanujący rodziców i starszych (.53)	cieszący się życiem (.34)	szacunek dla samego siebie (.45)	sprawiedliwość społeczna (.50)
3	niezależność (-.36)	władza (.33)	wytwarzający sam sobie cele (.44)	uprzejmość (.45)
4	wyrozumiały (.34)	niezależność (.32)	dojrzała miłość (-.42)	szanujący rodziców i starszych (.43)
5	równość (.34)	dbający o opinię (.32)	wyrozumiały (-.40)	wyrozumiały (.42)

Uwaga: wszystkie korelacje w tabeli w sposób istotny różniły się od zera ($p < .05$)

Tabela 8

Cztery wymiary kwestionariusza KIRH, a dziesięć podstawowych wartości Schwartza – Próba D

Wartości	KH	IH	IR	KR
Siła	.14	.40**	.15	.11
Osiągnięcia	-.03	.30*	.16	.08
Hedonizm	-.20	.19	.17	-.18
Stymulacja	-.10	.22	.18	.04
Własne sprawstwo	-.21	.27a	.40**	-.11
Uniwersalizm	.21	-.05	-.18	.35*
Życzliwość, Dobroczynność	.52***	.10	-.22	.63***
Tradycja	.55***	.22	-.04	.46**
Konformizm	.46***	.34*	-.06	.37**
Ochrona, Bezpieczeństwo	.14	-.09	-.18	.37**

Oznaczenia: * $p < .05$, ** $p < .01$, *** $p < .001$

dają wspólną grupę związanych z nimi wartości (życzliwość, tradycja, konformizm), to różnią się w zakresie takich wartości, jak uniwersalizm oraz ochrona.

DYSKUSJA WYNIKÓW

Zaprezentowana metoda stanowi nową propozycję narzędzia diagnozującego nasilenie czterech orientacji społecznych w języku polskim. Metoda charakteryzuje się właściwymi parametrami psychometrycznymi, nie odbiegającymi od pierwowzoru amerykańskiego. Miary rzetelności i trafności nie są, co prawda idealne, ale spełniają podstawowe wymagania metodologiczne. Staranna selekcja pozycji w wieloetapowym postępowaniu badawczym została oparta o niezależne od siebie analizy czynnikowe. Pozwala to wierzyć, że metoda okaże się przydatnym i diagnostycznym narzędziem badawczym.

Wyniki wskazują, iż zwrócenie uwagi w badaniu dwóch orientacji na zróżnicowanie stosunków (hierarchiczne, równościowe) oferuje nowe informacje dotyczące stopnia akceptacji nierówności społecznych. Pozwalają one na dokonywanie bardziej precyzyjnej oceny orientacji i trafniejsze przewidywanie ich konsekwencji behawioralnych, poznawczych oraz emocjonalnych. Może to mieć szczególne znaczenie, jeśli celem jest zrozumienie przyczyn społecznych, politycznych i interpersonalnych konfliktów oraz ich rozwiązywanie. Niejednokrotnie przyczyną konfliktów jest rywalizacja o dostęp do ograniczonych zasobów. Sposób, w jaki strony zaangażowane w konflikt spostrzegają nierówności i sobie z nimi radzą bez wątpienia wpływa na jego przebieg.

Znacząca część badanych, to osoby pracujące, mające różnego rodzaju doświadczenia zarówno zawodowe, jak i osobiste. Przyczynia się to istotnie do szczególnej użyteczności proponowanego narzędzia w diagnostyce organizacyjnej. Budowanie zespołu, zdefiniowanie pożądanych kompetencji menedżerskich, wyznaczanie kierunków zmiany kultury wymaga określenia potencjału pracowników, w tym ich preferencji dotyczących relacji z grupą oraz właściwych ich zdaniem stosunków panujących w grupie. Rozpoznanie preferowanej orientacji społecznej współpracujących ze sobą osób umożliwia opracowywanie metod i narzędzi usprawniania komunikacji pomiędzy nimi. Proces komunikacji przebiega na poziomie merytorycznym (rzeczowym) oraz relacyjnym. Brak wzajemnej akceptacji na poziomie relacji znacząco zwiększa prawdopodobieństwo ograniczenia wykorzystywania umiejętności i wiedzy stron w zakresie przedmiotu wspólnych działań. Zróżnicowanie hierarchicznego i równościowego indywidualizmu i kolektywizmu w obrębie preferowanych wartości, na co wskazują zaprezentowane badania, może się przyczyniać do zakłóceń

na poziomie relacji. Osoby charakteryzujące się indywidualizmem hierarchicznym szczególnie cenią sobie władzę. Indywidualiści równościowi akcent kładą na możliwość kierowania sobą. Życzliwość, tradycja i konformizm są wspólne dla kolektywistów hierarchicznych i równościowych, ci ostatni wyróżniają się jednak gotowością do uznania wartości uniwersalnych i szczególnie cenią sobie bezpieczeństwo. Obydwa typy kolektywizmu różnią jeszcze zależności z wiekiem, jedynie w przypadku kolektywizmu hierarchicznego występuje istotny pozytywny związek ($r = .33; p < .001$).

Powyższe zależności są wynikiem analizy typów wartości. Różnice pomiędzy czterema wymiarami, analizowane na poziomie wartości podstawowych, wchodzących w skład wymienionych powyżej typów pozwalają na bardziej szczegółowy opis wyborów wartości. Tym samym przyczynić się mogą do zrozumienia atrybucji, jakich dokonują względem siebie przedstawiciele różnych orientacji. Indywidualista równościowy w wysokim stopniu ceni sobie niezależność i niemal z równą siłą odrzuca takie wartości jak dojrzała miłość oraz wyrozumiałość. Podkreśla wagę szacunku dla samego siebie oraz możliwości samodzielnego wytyczania sobie celów. Można sobie wyobrazić, że niektóre spośród jego zachowań będą trudno akceptowalne dla kolektywisty hierarchicznego, który odrzuca niezależność, a ceni sobie szacunek dla tradycji, rodziców i starszych oraz wyrozumiałość. Znacznie bliższy mu kolektywista równościowy kładzie nacisk na sprawiedliwość społeczną oraz uprzejmość. Odrębne wartości preferuje indywidualista hierarchiczny, dla którego najważniejsze są: silna pozycja społeczna, radość, życia, władza, niezależność i dobra opinia.

Sposób, w jaki wzajemnie spostrzegają się i oceniają osoby o odmiennej orientacji społecznej można zrozumieć i przewidywać na bardziej precyzyjnym poziomie dzięki wprowadzeniu zróżnicowania na stosunki hierarchiczne i równościowe. Tego rodzaju diagnoza, możliwa poprzez wykorzystanie zaprezentowanego narzędzia, będzie znajdowała coraz szersze zastosowanie wraz z dalszymi badaniami nad konsekwencjami równościowego i hierarchicznego indywidualizmu oraz kolektywizmu.

LITERATURA

- Adamska, K. (1997). Mapa rzeczywistości społecznej indywidualisty i kolektywisty – badania empiryczne. *Przebieg Psychologiczny*, 40, 3–4, 443–465.
- Bauman, Z. (1996). *Socjologia*. Poznań: Zysk i S-ka
- Bierbrauer, G., Meyer, H., Wolfradt, U. (1994). Measurement of normative and evaluative aspects in individualistic and collectivistic orientations. W: U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibasi, S-Ch. Choi, G. Yoon (red.), *Individualism and collectivism*, 18, (s. 189–209). Cross-Cultural Research and Methodology Series. London: Sage Publication.
- Bokszański, Z. (red.). (1998). *Encyklopedia socjologii*. Warszawa: Oficyna Naukowa.
- Browne, M.W., Cudeck, R. (1993). Alternative ways of assessing model fit. W: K.A. Bollen, J.S. Long (red.), *Testing structural equation models* (s. 136–162). Newbury Park, CA: Sage.
- Brzeziński, J. (1996). *Elementy metodologii badań psychologicznych*. Warszawa: PWN.
- Brzozowski, P. (2002). Uniwersalność struktury wartości: koncepcja Shaloma H. Schwartza. *Roczniki Psychologiczne*, 5, 27–51.
- Clark, M.S. (1984). Record keeping in two types of relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 47, 549–557.
- Clark, M.S. (1985). Implications of relationship type for understanding compatibility. W: W. Ickes (red.), *Compatible and incompatible relationships* (s. 119–140). New York: Springer-Verlag.
- Clark, M.S., Powell, M.C., Mills, J. (1986). Keeping Track of Needs in Communal and Exchange Relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 51, 333–338.
- Clark, M.S., Powell, M.C., Ouellette, R., Milberg, S. (1987). Recipient's mood, relationship type, and helping. *Journal of Personality and Social Psychology*, 53, 94–103.
- Cudeck R. (1989). Analysis of correlation matrices using covariance structure models. *Psychological Bulletin*, 105, 317–327.
- Gawlikowski, J., Jedlicki, J., Kochanowicz, T., Kowalik, K., Obuchowski, J., Reykowski, J., Szacki, W., Wesołowski (1999). *Indywidualizm i kolektywizm*. Warszawa: Wyd. IfiS.
- Gesteland, R.R. (2000) *Różnice kulturowe a zachowania w biznesie*. Warszawa: PWN.
- Gorsuch, R. (1983). *Factor analysis*. Hillsdale, New Jersey: LEA.
- Hofstede, G. (2000). *Organizacje i kultury*. Warszawa: PWE.
- Hwang, A., Francesco, A.M., Kessler, E. (2003). The relationship between individualism – collectivism, face, and feedback and learning processes in Hong Kong, Singapore, and The United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 34, 1, 72–92.
- Jöreskog, K.G., Sörbom P. (1995). *Lisrel 8 user's reference guide*. Scientific Software International. Chicago, IL: SSI.
- Jöreskog, K., Sörbom, D., Du Toit, S., Du Toit, M. (1999). *Lisrel 8: New statistical features*. Chicago: IL: SSI.
- Kagitcibasi, S-Ch., Choi, G. Yoon (red.). (1994). *Individualism and collectivism*, 18 (s. 52–66), Cross-Cultural research and Methodology Series. London: Sage Publication.
- Kurman, J., Sriram, N. (2002). Interrelationships among vertical and horizontal collectivism, modesty, and self-enhancement. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 1, 71–86.
- Markus, H.R., Wurf, E. (1987). The dynamic self-concept: A social psychological perspective. *Annual Reviews Psychology*, 38, 299–337.

- Markus, H.R., Kitayama, S. (1991). Culture and the self: Implications for cognition, emotion, and motivation. *Psychological Review*, 98, 224–253.
- Nelson, M., Shavitt, S. (2002). Horizontal and vertical individualism and achievement values. A multimethod examination of Denmark and the United States. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 33, 5, 439–458.
- Oyserman, D., Coon, H.M., Kimmelmeier, M. (2002). Re-thinking individualism and collectivism: Evaluation of theoretical assumptions and meta-analyses. *Psychological Bulletin*, 128, 3–72.
- Popper, K.R. (1993). *Spółczesność otwarta i jego wrogowie*. Warszawa: PWN.
- Realo, A., Koido, K., Ceulemans, E., Allik, J. (2002). Three Components of Individualism. *European Journal of Personality*, 16, 163–184.
- Reykowski, J. (1990). Ukryte założenia normatywne jako osiowy składnik mentalności. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności* (s. 11–53). Poznań: WN.
- Reykowski, J. (1992). Kolektywizm i indywidualizm jako kategorie opisu zmian społecznych i mentalności. *Przeгляд Psychologiczny*, 35, 147–171.
- Reykowski, J., Smoleńska, Z. (1993). Collectivism, individualism and interpretation of social change: Limitations of a simplistic model. *Polish Psychological Bulletin*, 24, 89–107.
- Rhee, E., Uleman, J.S., Roman, R., Lee, H.K. (1995). Spontaneous self-descriptions and ethnic identities in individualistic and collectivistic cultures. *Journal of Personality and Social Psychology*, 69, 142–152.
- Schwartz, S.H., Bilsky, W. (1990). Toward a theory of the universal content and structure of values: Extensions and cross-cultural replications. *Journal of Personality and Social Psychology*, 58, 5, 878–891.
- Schwartz, S.H. (1994). Beyond individualism/collectivism: New cultural dimensions of values. W: U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibas, S. Choi, G. Yoon (red.), *Individualism and collectivism: Theory, method and applications* (s. 85–123). Thousand Oaks, CA: Sage.
- Singelis, T.M., Brown, W.J. (1995). Culture, self, and collectivist communication. Linking culture to individual behavior. *Human Communication Research*, 21, 3, 354–387.
- Singelis, T.M., Sharkey, W.F. (1995). Culture, Self-Conceptual, and Embarrassability. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 26, 6, 622–644.
- Singelis, T.M., Triandis, H.C. (1995). Horizontal and vertical dimensions of individualism and collectivism: A theoretical and measurement refinement. *Cross-Cultural Research*, 29, 3, 240–276.
- Singelis, T.M., Bond, M.H., Sharkey, W.F., Lai, C.S.Y. (1999). Unpacking cultures's influence on self-esteem and embarrassment. *Journal of Cross-Cultural Psychology*, 30, 3, 315–354.
- Skarżyńska, K. (1990) Orientacja egalitarna i nieegalitarna. W: J. Reykowski, K. Skarżyńska, M. Ziółkowski (red.), *Orientacje społeczne jako element mentalności* (s. 139–159). Poznań: WN.
- Soh, S., Leong, F.T.L. (2002) Validity of vertical and horizontal individualism and collectivism in Singapore. *Journal of Cross-cultural psychology*, 33, 1, 3–15.
- Suh, E., Diener, E., Oishi, S., Triandis, H.C. (1998). The shifting basis of life satisfaction judgements across cultures: Emotions versus norms. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 482–493.
- Toennies, F. (1988). *Wspólnota i stowarzyszenie*. Warszawa: PWN.
- Triandis, H.C., Bontempo, R., Villareal, M.J., Asai, M., Lucca, N. (1988). Individualism and collectivism: Cross-cultural perspectives on self-ingroup relationships. *Journal of Personality and Social Psychology*, 54, 323–338.
- Triandis, H.C. (1989). The Self and Social Behavior in Differing Cultural Contexts. *Psychological Review*, 96, 506–520.
- Triandis, H.C., McCusker, C., Hui, C.H. (1990). Multimethod probes of individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 59, 1006–1020.
- Triandis, H.C. (1993). *Paper for psychology in the Americas: North-south exchange*. Interamerican Congress of Psychology, Santiago, Chile.
- Triandis, H.C. (1995). *Individualism and collectivism*. Boulder, CO: Westview.
- Triandis, H.C., Gelfand, M.J. (1998). Converging measurement of horizontal and vertical individualism and collectivism. *Journal of Personality and Social Psychology*, 74, 1, 118–128
- Waterman, A.S. (1981). Individualism and interdependence. *American Psychologist*, 36, 726–773.
- Yamaguchi, S. (1994). Collectivism among the Japanese: A perspective from the self. W: U. Kim, H.C. Triandis, C. Kagitcibas, S.Ch. Choi, G. Yonn (red.), *Individualism and collectivism*, 18 (s. 175–189). Cross-cultural research and methodology series. London: Sage Publication.

ZALĄCZNIK

Osoby badane udzielają odpowiedzi na pytania testowe wybierając liczby z siedmiostopniowej skali, gdzie 1 oznacza – zdecydowanie się nie zgadzam, a 7 – zdecydowanie się zgadzam.

Przykłady pytań z poszczególnych skal:

Kolektywizm hierarchiczny: „Zwykle poświęcam swój własny interes na rzecz interesów mojej grupy” (pytanie 4)

Indywidualizm hierarchiczny: „Cieszy mnie praca wymagająca współzawodnictwa z innymi” (pytanie 8)

Indywidualizm równościowy: „To, co mi się zdarza, jest moją własną sprawą” (pytanie 3)

Kolektywizm równościowy: „Ważne jest dla mnie powodzenie moich współpracowników” (pytanie 10)